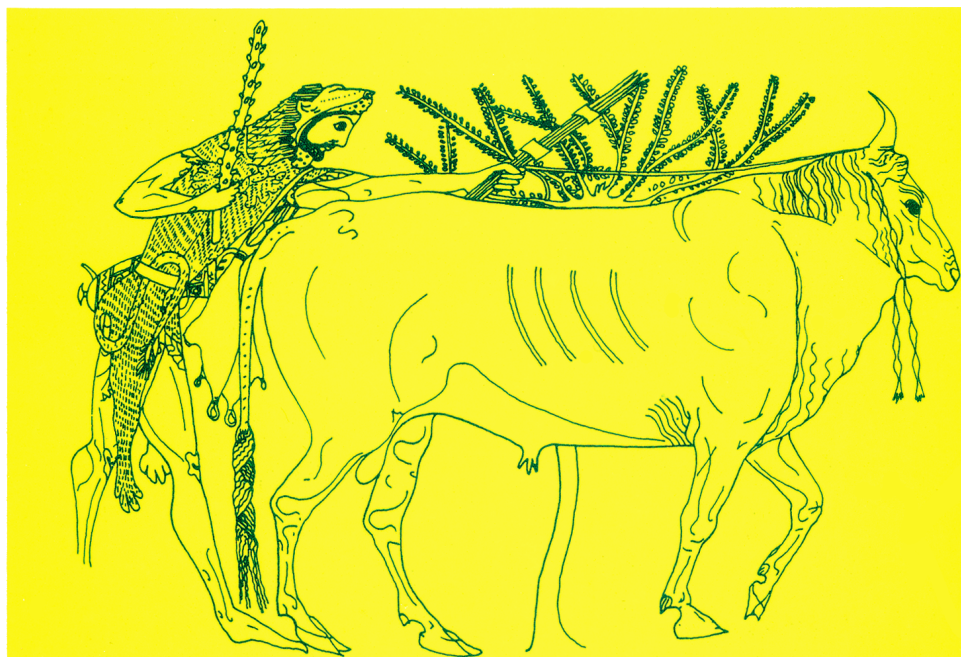

PÁLEO- KTUEEL

4

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1993, Archeologisch Centrum Groningen, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Omslag: Herakles en de Kretenzische stier (530-'20 v.Chr.)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden
overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn
voorzien

Inlichtingen: ACG, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0353 0

PALEO-AKTUEEL

4

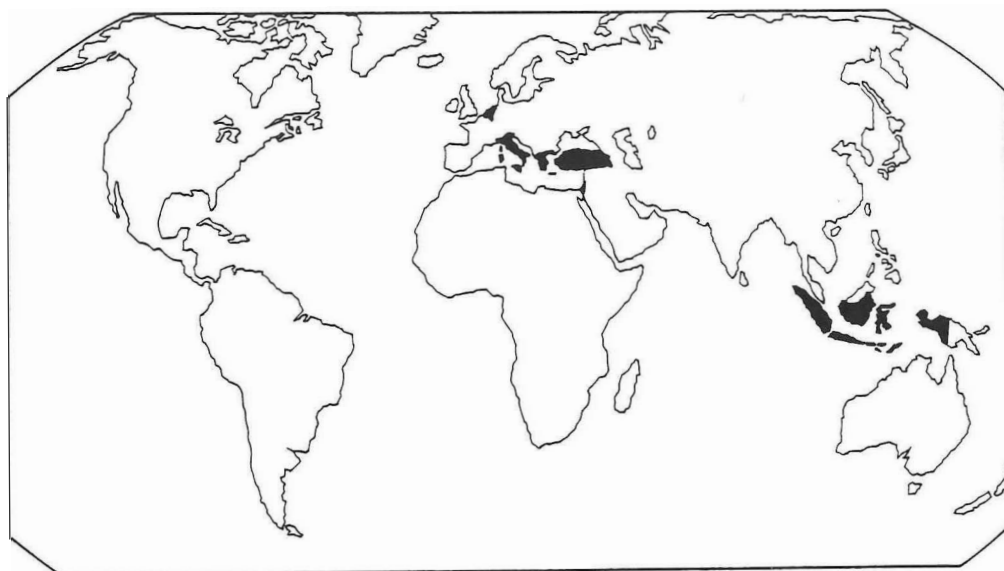
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos

Archeologisch Centrum

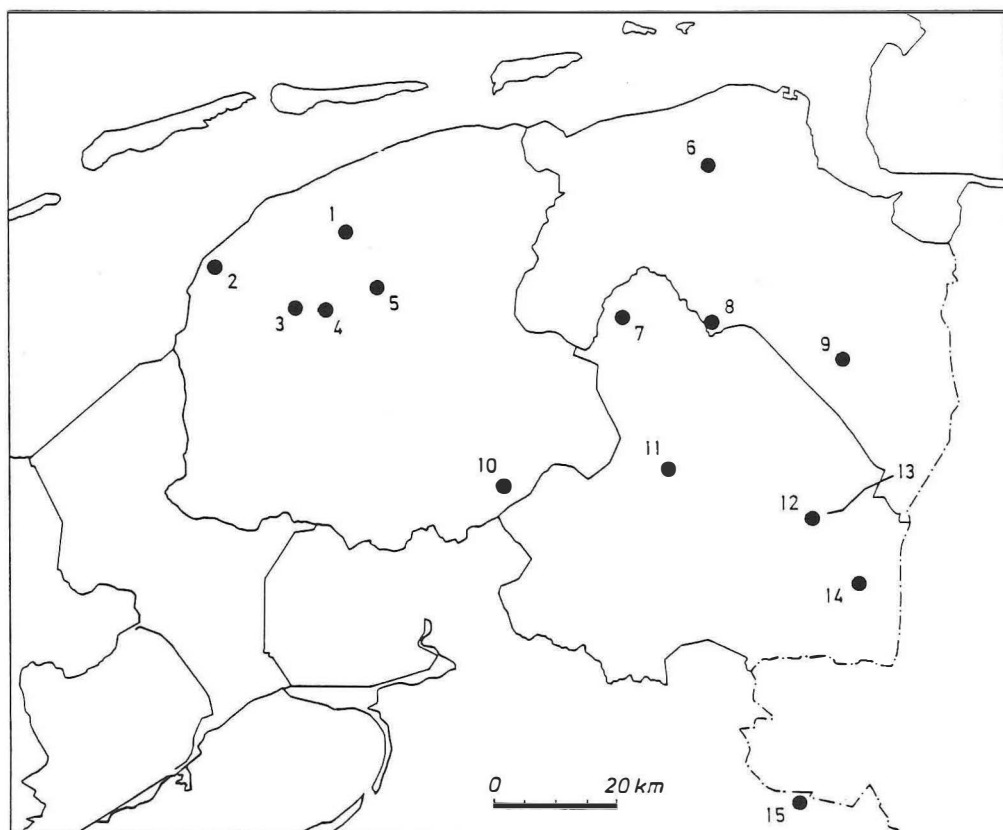
Groningen, 1993

In deze aflevering: België, Griekenland, Indonesië, Israel, Italië, Nederland en Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland:

1. Britsum; 2. Wijnaldum; 3. Meamert; 4. Weidum; 5. Hempens; 6. Middelstum; 7. Roden; 8. Weerdenbras; 9. Nieuwe Pekela; 10. Noordwolde; 11. Hooghalen; 12. Driest; 13. Valtherbrug; 14. Nieuw-Dordrecht; 15. Mander.

INHOUD

Voorwoord

G.-J. BARTSTRA	
Terugkeer naar Sulawesi	11
D. STAPERT, E. DRENTH & J. HULST	
Een bladspits van de Leusderheide (provincie Utrecht)	15
O.H. HARSEMA	
Mag het ook het broodje vis zijn?	20
R.P. EXALTUS, H.A. GROENENDIJK & J.L. SMIT	
Voortgezet onderzoek op de mesolithische vindplaats NP-3 (Groninger Veenkoloniën)	22
A.T. CLASON	
Een taxidermist in Bergschenhoek (Z.-H.)?	26
A. UFKES	
Vroeg-neolithische votiefgaven? Edelhertgeweien uit Drenthe en Groningen	28
A. UFKES	
Het hunebed O2 bij Mander (Ov.)	31
E. JANSMA & W.A. CASPARIE	
Een neolithische <i>landnam</i> ontrafeld door dendrochronologisch onderzoek van de veenweg van Nieuw-Dordrecht (Dr.)	33
J.J. HEKMAN	
Een topografische survey van het grafveld Chalandriani op Syros (Griekenland)	37
S. BOTTEMA, H.R. REINDERS & H. WOLDRING	
Laat-quartaire vegetatiegeschiedenis van het Oostmediterrane gebied: veldwerk in 1992	41
O.H. HARSEMA	
Een prijswinnend lot in de 'Vijfde Verloting'; een bronstijderf ontdekt in Roden (Dr.)	44
A.G.F.M. CUIJPERS	
Fysisch-antropologisch onderzoek van de crematieresten uit het urnenveld van Driest (Dr.)	49

E. TAAYKE	
Een kuil uit de vroege ijzertijd, gevonden in Roden (Dr.)	52
J. SCHEFFER	
Bewoningssporen uit de midden-ijzertijd te Meamert, een terp bij Winsum (Fr.)	57
B.-J. HAAGSMA, Z. MALAKASIÓTI, H.R. REINDERS & V. RONDÍRI	
Een survey tussen Baklali en Karatsadagli (Thessalië, Griekenland)	60
P. ATTEMA	
<i>On-site & off-site</i> , surveymethoden in Midden-Italië	65
M. MAASKANT-KLEIBRINK	
Mythologie en prehistorie I: de naakte man met de knuppel, een held uit de prehistorie?	70
R.H.P. LUTGERINK	
Numerieke analyse van Oostmediterrane pollendata; methode en eerste resultaten	75
G.J. DE LANGEN, H. HOMMES, T. PERGER & M. WISPELWEY	
Het project bodembeschermingsgebieden Friesland	80
H. WOLDRING	
Over tussenvormen van sleedoorn en kriekpruim	85
C. DYER & M. HAAGSMA	
Een geometrisch vondstcomplex in Nieuw Halos. De Halos-materiaalcampagne 1992 (Griekenland)	90
W.A. CASPARIE	
De Valtherbrug (Dr. en Gr.); meer dan één weg?	95
J. FEIJE	
Een stadje in Arkadië	100
J. SCHELVIS & A. ERVYNCK	
Mijten (Acari) uit Romeins Oudenburg in Vlaanderen	105
A.T. CLASON & L. VAN ES	
De oeros - <i>Bos primigenius</i> - van Britsum (Fr.) gedateerd	110
G.J. DE LANGEN, H. HOMMES, E. TAAYKE & M. WISPELWEY	
Een korte verkenning te Hempens-Zuiderburen (Fr.)	111

J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA	
De realisatie van het onderzoek bij Wijnaldum (Fr.)	116
J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA	
Het onderzoek bij Wijnaldum (Fr.): opgravingscampagne 1992	119
C.M. HAVERKORT, M. HOPMAN, J.M. PASVEER & W. PRUMMEL	
De jongste bewoners van Wijnaldum (Fr.)	123
T. LOOIJENGA	
Corpus 'Friese' runeninscripties	127
Y. DIJKSTRA	
Middeleeuwse bewoningssporen bij Hooghalen (Dr.)	132
W.P.M. MULDER & J. MOLEMA	
Het oude kerkhof van Noordwolde (Fr.)	137
J. MOLEMA	
Een verkennende opgraving van een verhoogde woonplaats in de gemeente Middelstum (Gr.)	140
J. SCHEFFER	
De stinspoort van Papinga-state te Weidum (Fr.)	145
P.B. KOOI	
De ontwikkeling van de borg Ewsum bij Middelstum (Gr.)	149
P. BAKS	
'Een grensgeval': archeologisch onderzoek naar het blokhuis Weerdenbras (Gr.) (1505-1516)	154
A.F.L. VAN HOLK	
Incidentele passagiers aan boord van een binnenschip	159

VOORWOORD

Op grote schaal vindt aantasting plaats van stad en land in het kader van herinrichting en nieuwbouw. Dit is niet alleen in Nederland het geval, maar in alle landen waar archeologen van de Rijksuniversiteit Groningen werkzaam zijn. Bundeling van krachten en goede structurele voorzieningen zijn een strikte vereiste om de ontwikkelingen voor te zijn.

Onderzoek en onderwijs zijn de kerntaken van de archeologie bij de RUG. Een deel van de onderzoekscapaciteit is gericht op veldwerk: surveys, boorcampagnes en (nood)-opgravingen. De basis voor dit veldwerk wordt gelegd door een goede infrastructuur van de archeologie bij de RUG, maar zonder financiële, materiële en personele steun van velen is archeologisch onderzoek in deze tijd ondenkbaar. Landeigenaren, gemeentebesturen, bouwbedrijven, amateurarcheologen en sponsors leveren allen op geheel eigen wijze een bijdrage in de vorm van medewerking, advies, mankracht, machines en geld. Een blik op de lijst van lezingen, excursies, tentoonstellingen en publikaties leert dat archeologie maatschappelijk stevig verankerd is.

'Wijnaldum', met meer dan duizend vermeldingen in de media, meer dan 10.000 bezoekers aan de opgraving, vele tientallen lezingen en excursies en een lange lijst van sponsors is daarvan een duidelijk voorbeeld. Zonder de samenwerking met amateurs en vrijwilligers is 'Wijnaldum' niet te realiseren. Een goede uitvoering van de kerntaken is evenmin mogelijk zonder deze brede inzet.

In het verleden lieten de eindresultaten van archeologisch onderzoek vaak lang op zich wachten. Uitwerking en analyse van opgravingsgegevens vergen nu eenmaal veel tijd. Voor een goed contact met allen die bij de archeologische activiteiten van de RUG betrokken zijn is spoedige publicatie van de voorlopige resultaten van lopend onderzoek echter onontbeerlijk. Daarom is vier jaar geleden gestart met de uitgave van *Paleo-aktueel*. *Paleo-aktueel* is door de bijdragen van vele collega's uit de beroeps- en amateurwereld die actief participeren in het Groninger archeologisch onderzoek, een nuttige spiegel van het eerder geschetste beeld. Honderd verschillende auteurs werkten mee aan de 130 artikelen in de eerste vier afleveringen. Archeologie leeft in Groningen!

Tot nu toe was *Paleo-aktueel* een uitgave van de vakgroep 'Het Biologisch-Archeologisch Instituut'. Met ingang van 1 januari 1993 zijn de archeologie-sectoren bij de RUG samengegaan in een nieuwe vakgroep Archeologie en een Archeologisch Centrum Groningen. De samenwerking komt in deze uitgave al in beeld.

Dank zij de medewerking van de auteurs en het strakke regime van de redacteurs Mette Bierma en Jurjen Bos is het ook de vierde keer gelukt de artikelen kort te houden en de uitgave op tijd uit te brengen. Evenals voorgaande jaren verzorgde Xandra Bardet de correcties van de samenvattingen. De vele enthousiaste reacties van instellingen en personen die betrokken zijn bij het archeologisch onderzoek van de RUG staan borg voor voortzetting van *Paleo-aktueel*.

HET PROJECT BODEMBESCHERMINGSGBIEDEN FRIESLAND

G.J. de Langen¹, H. Hommes¹, T. Perger¹ en M. Wispelwey¹

Inleiding

Het ministerie van VROM heeft besloten om met betrekking tot de bodembeschermingsgebieden een 'stimuleringsbeleid' te voeren. In dit verband is de 'Bijdragenregeling Bodembeschermingsgebieden' gepubliceerd. Het archeologische project dat door de provincie Friesland in het kader van deze regeling is omschreven, behelst kwaliteitsbepalend onderzoek van een groot aantal archeologisch waardevolle terreinen. Deze kwaliteitsbepaling moet leiden tot een betere bescherming van het Friese bodemarchief. De stichting Regionaal Archeologisch Archiverings Project (RAAP) voert dit project uit.

Terreinkeuze

Het project heeft in eerste instantie betrekking op de archeologische terreinen die staan vermeld op de kaart met "gebieden waarvan de waarde primair door de bodem wordt bepaald" (Bodembeschermingskaart, samengesteld door het Bureau Bodembescherming van de provincie Friesland). De terreinen op deze kaart zijn grotendeels overgenomen van de Meldingskaart (ROB en Provincie Friesland, 1984). Het zijn de terreinen die reeds beschermd zijn ingevolge de Monumentenwet (met andere woorden monument zijn) of die bij gelegenheid voor bescherming voor te dragen zijn. Tevens is de inventarisatie van Jager (1988 en 1989) overgenomen.

De status van monument of van toekomstig monument was afhankelijk van de toestand van het terrein in kwestie en van die van de andere terreinen. Door de voortdurende vermindering van de gaafheid van vrijwel alle terreinen en door onderlinge verschillen in de mate van erosie, is het

onverantwoord de geselecteerde terreinen als een afzonderlijke groep te beschouwen. Dit betekent dat ook de andere terreinen die op de Meldingskaart voorkomen, onderzocht dienen te worden.

Op grond van de huidige kennis van de Friese archeologie kan worden geconstateerd dat lang niet alle archeologisch waardevolle terreinen (afdoende) beschermd worden. Enkele typen monumenten zijn ondervertegenwoordigd, terwijl andere zelfs helemaal niet op de Meldingskaart voorkomen. Controle van de Meldingskaart leerde tevens dat het bestand enkele inconsequenties bevat. Herwaardering van het gehele archeologische bestand is dus noodzakelijk.

Groepenindeling

Om tot een waardering te kunnen komen is een globale ordening van de terreinen nodig. Op grond van hun aard zijn de op de Meldingskaart voorkomende terreinen over verschillende groepen (verschillende terreintypen) te verdelen. Omdat de terpen op zowel landelijke als provinciale schaal de grootste waarde hebben, krijgen zij in eerste instantie de meeste aandacht. Zij worden op grond van hun landschappelijke ligging over meerdere ondergroepen verdeeld. Uiteindelijk zal de waardering van een terp plaatsvinden binnen deze ondergroep. De andere terreinen zullen alleen op provinciale schaal worden gewaardeerd. Het zijn de vuursteenvindplaatsen, de prehistorische grafmonumenten, de overslibde nederzettingen uit de Romeinse tijd in het klei- en klei-op-veengebied, de essen, de middeleeuwse klei-op-veen- en veenontginningen, de oude kerkhoven in het middeleeuwse ontginningsgebied, de kloosters, de stinsen, de pottenbakkerijen en tenslotte de grotere dorpen. Hierbij moet worden

aangetekend dat de opdracht van de provincie zich beperkt tot het landelijke gebied. Dat betekent dat de terreinen die binnen de bebouwde kom liggen, niet voor beschrijving in aanmerking komen. Toch wil de provincie deze scheiding niet zo stringent doorvoeren. Ter plekke zal steeds bekeken moeten worden in hoeverre de terreinen via de provincie beschermd kunnen worden.

Archeologische terreinbeschrijving

Om tot een volledige waardering te kunnen komen die als basis kan dienen voor het vaststellen van de juiste bescherming, is het van belang de terreinen door middel van archief- en depotonderzoek, maar vooral door middel van veldwerk te onderzoeken. Dit zal voor elk terrein afzonderlijk moeten leiden tot een archeologische terreinbeschrijving (ATB). Het uiteindelijke doel van de ATB is het vaststellen van de waarde van het desbetreffende terrein gemeten naar gaafheid en zeldzaamheid van de bodem.

Het eerste deel van een ATB heeft betrekking op meer algemene gegevens zoals de plaatsnaam, het toponiem, de kadastrale nummering, de namen van de huidige eigenaar en de huidige gebruiker, het kaartblad en de coördinaten, het nummer op de Meldingskaart, de aard en tenslotte de datering van het object. Vervolgens zal het archief- en depotonderzoek zich richten op onder andere oude vondsten, de vondstomstandigheden daarvan en de gegevens die ooit hebben geleid tot de registratie volgens de Monumentenwet. Het veldwerk richt zich in hoofdzaak op de relatie van het terrein tot het landschap, het huidige bodemgebruik, de bodemgesteldheid, de omvang en dikte van het totale ophogingspakket, recente verstoringen en potentiële bedreigingen. Tenslotte zal op grond van deze gegevens moeten worden bepaald wat de waarde is van het terrein en in welke mate en op welke wijze de bodem dient te worden beschermd.

Vooronderzoek

De terreinen verschillen onderling dusdanig dat voor beschrijving en waardering niet een standaardduur kan worden aangenomen. Het is dus zeer moeilijk om de kosten van de gehele inventarisatie te berekenen. Daarom is het project gestart met een vooronderzoek. Het eerste deel ervan bestaat uit een visuele inspectie van alle terreinen die op de Meldingskaart staan. Het doel van het tweede deel is het bepalen van de tijdsduur van ATB's van terreinen die op grond van aard, omvang en waarde van elkaar verschillen.

Visuele inspectie

Inmiddels is het eerste deel van het *pilot*-project afgerond. Gebleken is dat een aanzienlijk aantal terreinen aan erosie onderhevig is. Deze erosie is in veel gevallen het gevolg van agrarisch gebruik. Dit kan inhouden dat de terreinen zijn ontwaterd, verzuurd, beploegd, afgeploegd, afgetopt of zelfs volledig geëgaliseerd.

In aanzienlijke mate heeft deze erosie plaatsgehad in het kader van ruilverkavelingswerkzaamheden. Als gevolg van ruilverkavelingsplannen of daardoor gestimuleerd zijn bovendien randsloten verbreed dan wel dichtgeschoven. Ook de aanleg van nieuwe wegen en het vernieuwen van reeds bestaande wegen hebben ervoor gezorgd dat terreinen zijn aangetast.

In het verlengde hiervan kan worden opgemerkt dat veel archeologisch belangrijke bodems het slachtoffer zijn geworden van de jongste veranderingen in de bedrijfsvoering. Tal van bodems die onder het erf of vlak daarbij liggen, zijn grondig beschadigd door de bouw van nieuwe grote en diep gefundeerde stallen.

Ook de bevolkingsgroei en de verdere ontsluiting van het platteland hebben hun tol geëist. Bij de bouw van nieuwbouwwijken en de aanleg van autowegen en industrieterreinen is niet alleen de bodem volledig vernield maar is ook het aanzien van veel oude structuren wezenlijk veranderd.

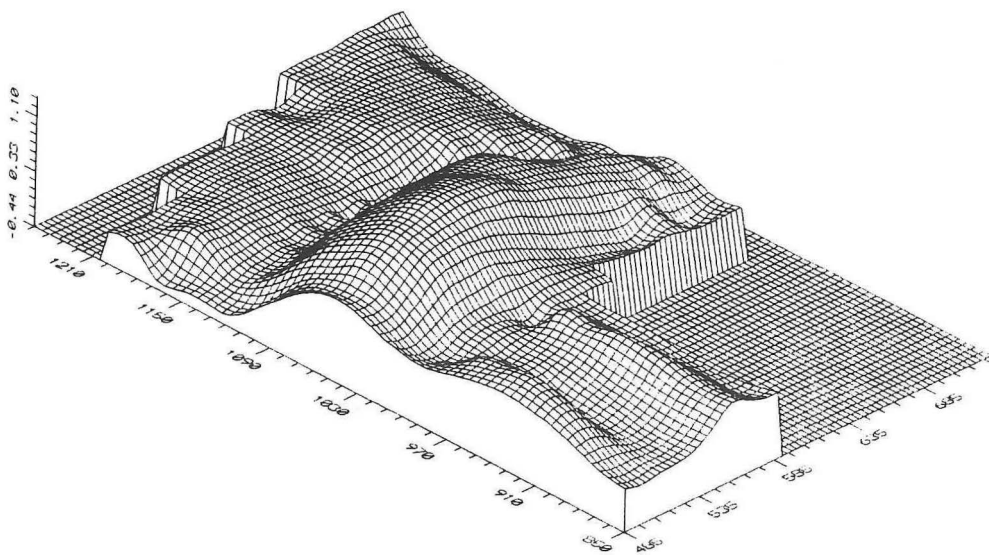

Fig. 1. Driedimensionaal beeld van een van de terpen van de Wijncaldum-Berlikumreeks (5G-52).

Vervolg vooronderzoek

Het tweede onderdeel van het vooronderzoek is gestart op de terpenreeks Wijncaldum-Berlikum aangezien daar relatief veel terpen als akker worden gebruikt en dus in dit seizoen (najaar 1992) toegankelijk zijn. Een tweede belangrijke reden om op deze reeks te beginnen vormde het lopende BAI/IPP onderzoek te Wijncaldum waarvan de eerste onderzoeksresultaten een goede handleiding lijken te bieden (Besteman et al., 1992).

Metaaldetectie

Een belangrijke onderzoeksmethode ten behoeve van het opstellen van een ATB is de metaaldetectie. Op grond van de kwaliteit (aard, kostbaarheid en conserverings-toestand) en de verspreiding (op provinciale schaal, binnen de reeks en per terrein) is het, zo luidt de verwachting, mogelijk zowel de waarde van het terrein als de mate van erosie vast te stellen.

Onder de eerste vondsten zijn voorwerpen uit de Romeinse tijd en de vroege

middeleeuwen. Deze voorwerpen bevonden zich in de bouwvoor en zijn dus uit hun oorspronkelijke context geploegd. Recent gedane vondsten die zich in amateurcollecties bevinden, bewijzen dat steeds diepere lagen worden aangeboord. Kenmerkend voor zo'n situatie is dat een akker soms opeens voorwerpen begint prijs te geven.

Veldkartering

Het belopen van de akker en het daarbij per deel apart inzamelen van de voorwerpen die met het blote oog zichtbaar zijn (veelal scherven), dient hetzelfde doel als de metaaldetectie. Het levert hetzelfde beeld van aantasting op. Dat grote scherven van het vrij kwetsbare terpenaardewerk van het oppervlak geraapt konden worden, toont aan dat de betreffende aantasting zeer recent heeft plaatsgehad.

Hoogtemeting

Met het oog op het meten van erosie van welke aard dan ook, is het noodzakelijk om

terpen driedimensionaal (3d) in te meten. Zo wordt een mogelijkheid voor toekomstige controle geschapen. De mogelijke verandering van de hoek van de helling is dan immers meetbaar, waardoor eventuele erosie aangetoond kan worden. Er wordt gewerkt met een *total station*, een gecomputeriseerde theodoliet, waarmee naast de hoogten ook de coördinaten van de meetpunten bepaald kunnen worden. Het werken met deze apparatuur is bijzonder efficiënt, aangezien per uur ongeveer 100 punten ingemeten kunnen worden. Bovendien worden de data direct in het geheugen opgeslagen, zodat zij direct beschikbaar zijn voor het fabriceren van hoogtelijnenkaarten en 3d-kaarten. Een extra voordeel is de mogelijkheid om op deze wijze meteen ook de perceelsgrenzen, vondsten en boringen in te meten.

Booronderzoek

Om de staat van de terp te beoordelen wordt tevens booronderzoek verricht. Inmiddels is gebleken dat het zeer nuttig is om eerst de gebruiker, de omwonenden en/of amateur-archeologen te ondervragen over de recente geschiedenis van het terrein. Dat geldt voor de grotere terpen, aangezien het boornet nooit de gehele terp bestrijken kan en de kans dus groot is dat het afvlakken dan wel ophogen van afzonderlijke delen buiten zicht blijft.

Het booronderzoek dient een tweeledig doel. Allereerst moet een indruk van de opbouw van de terp verkregen worden. Bij de interpretatie van de boringen wordt getoetst op de dikte van het ophogingspakket, op de aanwezigheid en aard van de laagdikte en de aanwezigheid en kwaliteit van lagen met organische resten. Gezien de grote mate van onvolledigheid van het eigen booronderzoek en getuige de resultaten van enkele steekproeven, lijkt het verantwoord om aan te nemen dat de bodemkaart vooralsnog een redelijk betrouwbare indicatie geeft van de omvang. Het tweede doel van het booronderzoek is het meten van de mate van erosie van het terp-

lichaam. Gebleken is dat erosie in extreme vorm inderdaad door middel van boringen aan te tonen is. Op een enkele plaats is een dik verrommeld pakket herkend. Getracht zal worden om oppervlakkige erosie op grond van opbouw en dikte van de bouwvoor vast te stellen.

Samenwerking

Het zal duidelijk zijn dat een project van deze omvang alleen optimaal resultaat kan boeken, wanneer het RAAP-team nauw samenwerkt met anderen. Een eerste aanzet voor samenwerking wordt gegarandeerd door het functioneren van een begeleidingscommissie, waarin behalve RAAP en de provincie ook de gemeenten, het BAI en de ROB zitting hebben. Inmiddels is samenwerking begonnen of zijn afspraken daarover gemaakt met medewerkers van het Fries Museum, de ROB, het BAI en het AIVU. Ook zijn de eerste contacten gelegd met de grote groep van amateur-archeologen wier kennis een belangrijke bron voor dit onderzoek vormt. Het is de bedoeling dat het project zoveel mogelijk zal worden afgestemd op het ARCHIS-project, de gezamenlijke archeologische gegevensbank.

Summary

The project described here involves quality assessments of a large number of archaeologically valuable sites in the province of Friesland. This quality assessment is intended to improve the protection of the Frisian soil archive. The project is being carried out by the RAAP (Regionaal Archeologisch Archiverings Project).

Noten

1. Stichting RAAP, Amsterdam.
2. Met dank aan A. Haarhuis, J. Kuppens, K. van der Meulen, F. Perk en P. Vleugels van RAAP en D.M. Visser van het Fries Museum.

- Besteman, J.C., J.M. Bos & H.A. Heidinga, 1992. *Graven naar Friese koningen. De opgravingen in Wijnaldum*. Franeker.
- Jager, S.W., 1988. *Een inventarisatie van archeologische elementen ten behoeve van het intentieprogramma bodembeschermingsgebieden in de provincie Friesland* (= RAAP-rapport 27). Amsterdam.
- Jager, S.W., 1989. *Niet-zichtbare, archeologische elementen in de provincie Friesland: een revisie van de huidige overzichtkaart* (= RAAP-rapport 33). Amsterdam.
- ROB en Provincie Friesland, 1984. *Inventarisatie archeologische monumenten in Friesland: overzicht van archeologische terreinen in Friesland*. Leeuwarden.